

сем планине Риле и Црногорских Планина није била позната са других балканских планина.

У дубокој и заклоњеној клисури реке Рудике у висини села Трнице смрделика или сомина покрива на већем простору стрме кречњачке стране у виду застирача од ниске веће. Стране су окренуте југу и југозападу, врло су суве и сем ове клеке ретко се на њима може видети који други шиб. Смрделика се на овоме месту спушта, по приближној оцени, до висине од 1150—1200 м. и одговара висини јелове шуме на супротној страни код села Волковије. На тој висини налазе се на обадве стране реке Радике њиве засејане стрним житом. Шта више њиве надкриљују горњу границу ове клеке, што показује, да се висински положај њен и прилике под којима овде расте *ни мало не подударају* са онима, које *Адамовић*¹ овој биљци додељује на балканским планинама (медитеранскога типа). Јер овај писац тврди, да је смрделика карактеристичан шумски шиб (*Unterholz*) *предалтијских шума на висини између 1500 и 1800 м., где престају све културе!*

ЕКОНОМИЈА И ЕВОЛУЦИЈА НАСЕЉА

од Тих. Р. Ђорђевића

Економија, под којом овде разумем облике економске продукције, има велики утицај на судбину и развој људских заједница. Недавно сам показао од каквога је значаја била економија по стварање социјалних типова у Срба,² овде ми је намера, да покажем, у каквој су зависности од ње облици насеља и њихов развој. Као пример за то изабрао сам насеља Омоља и Звижда, у којима сам процес развоја насеља лично проучавао и по времену и по фазама.

*

У погледу времена еволуција је извршена у току двеста година, што се јасно види из следећих података.

У читавоме Омољу готово и нема староседелачког становништва. Народна традиција казује, да је „у једно време“ Омоље било са свим запустело.³ Ја сам на другоме месту

¹ *Adamović, L.* Die Pflanzengeographische Stellung und Gliederung der Balkanhalbinsel. Denkschr. d. Wiener Akad. 1907. стр. 22.

² Економија и социјални типови у Срба (Годишњица Н. Чупића. 1912., књ. XXXI, стр. 32—66.

³ Традиција казује, да је Омоље опустело, што је свет побегао од „турске силе“ у „Немачку“. Оно је тада остало сасвим празно и за педесет година није се у њему чуло да запева петао. Да би показала колика је пустош била у Омољу, традиција каже, да кад су нови насељеници дошли у Омоље, затекли су код Тршке Цркве, на сред Омоља, густ и висок

показао, да је Омоље могло запустети приликом сеобе српскога народа 1690 године.¹ Од села која су била пре запушћења Омоља, ја сам нашао девет. Од њих се два: *Осаница* и *Доње Адујево* помињу као села, која је 1380. године дао кнез Лазар манастиру Горњаку,² остала: *Камидовац* (источно од Жагубице), *Срнице* (северно од Камидовца), *Стара Изварица* (близу садашње Изварице), *Топола* (испод друма Жагубица—Крепољин, према селу Вуковцу), *Печаница* (изнад села Вуковца), *Каменица* (испод села Лазнице) и селиште у Лопушнику (источно од Крепољина) сачувала су се у народној успомени. Од свију ових села обновљена су и трају до данас само Осаница са румунским и Изварица са српским становништвом. Кад су прве румунске породице из Алмажа дошле у Осаницу затекле су у данашњој њеној мали, која се зове Огашу Бајањешилор, само још једно запустело воденичиште, које се распознавало по јазу, темељу и воденичном камењу и још неколико шљивара зарасла у коров; остало је све било пусто. Изварица, за коју се прича, да је најстарије село у Омољу и да ју је кнез Лазар проклео да се не множи, јер се није одазвала како треба његовом позиву на Косово, обновљена је на месту Старе Изворице, али изгледа много доцније, јер се 1733 и 1734 године не помиње међу селима, која припадају Тршкој цркви, и ако је ближа цркви од неких села, која се помињу.³ И Доље је Адујево обновљено, али само под именом Адујево, на левој страни друма Жагубица—Крепољин, између села Осанице и Рибара. Њега су обновили досељеници Срби из Рамне Сенице, али су се убрзо одатле преместили у данашње село Рибаре, па је данас место, на коме је било, пусто. На његовом старом месту нашли су досељеници црепове од судова и згуру. Остала стара села нису обновљена. Њих су досељеници нашли пуста, само су по остацима од црепова од судова, буњишта и згуре и по причању сазнали да су ту била некад села под наведеним именима. Места, на којима су била, називају се општим именом *селиштие* (румунски — *саљииште* или *саљииче*). Јамачно је било у Омољу пре расељења још које село, али им се успомена изгубила, било тиме што су обновљена под старим именима, било што им је околина за дуго остала пуста, па су заборављена.⁴ Има и безимених селишта, о којима се не зна

луг. У сред тог луга спазили су једног дана дим (неки кажу да су чули пушку), те пођу да виде, ко то може бити у лугу. Кад тамо, а човек заклао човека, сече с њега месо и једе. Одмах га убију, али се покају, што га бар нису питали, ко је и откуда је!

¹ Незнано Гробље у Жагубици (Старинар за 1908. г. стр. 171).

² Fr. Miklosich, Monumenta Serbica, стр. 194.

³ Види списак села парохије Тршке Цркве у Споменику XLII, стр. 128 и 152.

⁴ Тако н. пр. у околини румунског села Влаола, које је постало тек почетком XIX века, кад су први становници дошли из Дубочана и

ни кадашња су, ни чија су. По народноме казивању стара су села имала куће од слабога материјала, који је брзо пропао, те су села зарасла у коров и луг. То утврђује и та околност, што се на њима нигде не познају темељи; само остаци од пепела, црепова од судова и старих буњишта потврђују народну традицију о њиховој некадашњој егзистенцији.

Од тих старих села остала су и многа гробља, која данашњи становници називају: *Незнано Гробље* (Жагубица, Суви До Рибаре, Крупаја, Крепољин) или румунски *Морминц Парасиц* (= Пусто Гробље; Жагубица, Влаоле, Лазница), *Стара Гробље* (Изварица), румунски *Морминц ал баџирњ* (Сиге). Нека немају никаквих имена (Изварица, Рибаре, Крепољин). За сва ова гробља народ казује да су из доба пре расељења Омоља.¹

Од становништва пре расељења нашао сам у читавоме Омољу свега две, и то српске, фамилије. Но и оне су, прича се, у општем напуштању огњишта, биле отишле, па се после дугог лутања вратиле. Тако се о изумрлим *Пудићима* из Рибара прича, да су били старинци, па кад је „та сила“ била навалила на Омоље, да су и они побегли ка Млави, али да су се после дугог лутања вратили. Исто се тако прича о *Јелинима* у Јошаници (око 10 кућа) да нису са осталим светом пребегли „у Немачку“, већ да су се уживајући наклоност Турчина Ормана, старешине у Омољу, после дугог лутања, неки вратили и по његову одобрењу настанили се у Јошаници, а неки у Изворици.² У Омољу сигурно има још која староседелачка фамилија, али им се традиција о старини није очувала.

Омоље је, и ако народна традиција каже да је за дуго било пусто, у брзо почело да се насељава. Већ за време аустријске окупације 1718 године гроф Најберг је, износећи податке о стању земље у пограничним дистриктима, забележио за Омоље, да има 10 села са 80 породица и ниједно пусто место.³ Већ ова малобројност становништва указује на

Глоговац, (срез крајински) Бучја и Кривеља (срез зајечарски) затекли су два воденичишта: једно на Божној Реци, пола сата западно од села, па су по њему и место назвали *Моара Парасица* (Пуста воденица), а друго на Ваља Сатулуј (Сеоски Поток), читав сат источно од села и зову га *Моара Оцаска* (Хајдучка Воденица). Сем тога затекли су и два гробља, која зову *Морминц Парасиц* (Пусто Гробље). Али од села нису нашли никакав траг.

¹ Једно такво гробље ја сам раскопавао и резултате сам саопштио у „Старинару“ за 1908. стр. 161—171.

² Неки Јелини отишли су у Каменово и Мало Лаоле (срез млавски), где их, по казивању Јелина из Јошанице, има по 10 кућа, а по подацима г. Љ. Јовановића у Каменову 19 кућа, а у Малом Лаолу 6 кућа (Насеља Српских Земаља, књ. II, 363 и 380). Неки су отишли у Смољинац (срез пожаревачки, 3—4 куће) и Ливадицу (срез моравски, окр. пожаревачки, 3—4 куће).

³ Ст. Новаковић, Административна подела Србије пред пожаревачки мир и за окупације аустријске 1718—1739 (Споменик XVIII, стр. 100).

скорашњост насеља, а што није поменуто ниједно пусто место значи, да су се слаби трагови села у току од 28 година могли већ уништити. Ово потврђује и та околност, што се у Најберговом извештају, у свима крајевима, где се могу претпоставити села од слабе грађе, пуста места не помињу, већ се помињу само у жупнијим крајевима, где су могла бити од трајније грађе, те се њихова запустелост дуго времена могла распознавати. 1733 и 1734 године већ се изриком помињу девет села у Омољу.¹ Од њих су седам са садашњим именима, једно је под другим именом (Жагубица место Врело),² а једно (Трг) је расељено (било је код садашње Тршке Цркве). Од старих запустелих села, која сам помињао, ниједно се, сем Осанице, не помиње.

Данашње становништво Омоља доселило се са разних страна: српско — понајвише из Старе Србије (из Рамне или Мале Сенице „на Косову“), румунско — из Ердеља (из Алмажа). Српско је становништво пре дошло; могло је почети наилазити наскоро после запуштавања Омоља, можда услед тога, што је покренуто са свога места великом сеобом 1690 године, лутајући наишло овде на пусто земљиште. Румунско је становништво млађе, по свој прилици почело се досељавати пошто се смирила велика сеоба, а највише после аустријске окупације 1718 године. Да је овако утврђује: 1. народна традиција, која о селима са мешовитим становништвом, увек казује да су се Срби пре доселили: 2. у таквим је селима српски крај увек према равници или према бољим и угоднијим брдима, на којима су српска имања; румунски је крај према брдима са лошијим и слабијим земљиштем и камењарима (Жагубица, Крепољин, Близнак); 3. у чисто румунским селима налази се поред правих румунских назива за атаре, брда и долине и чисто српских, добивених пре доласка Румуна (Црни Врх у Брезници, Осаничка Река ит.д.).

Целокупна традиција о насељавању Омоља слаже се у једној ствари, која је у овом случају врло важна, а на име

1	1733 године	1734 године
Лазница	33 дома	24 дома
Врело	25 "	22 "
Милатовац	5 "	4 "
Суходол	6 "	6 "
Вуковци	10 "	10 "
Рибари	9 "	9 "
Јошаница	8 "	8 "
Јосаница (Осаница)	20 "	15 "
Трг	18 "	12 "
	<hr/>	<hr/>
	Свега 134 дома	110 дома

(Споменик XLII, стр. 128 и 152).

² Поред имена Врело било је још онда познато и име Жагубица. У два епископска села која су 1734 и 1735 године подпадала под парохију Тршке Цркве помиње се Жагубица а Врела нема. (Споменик XLII, стр. 104—105).

да су се и Срби и Румуни досељавали као сточари заједно са стоком, и да су се за дуго бавили искључиво сточарством. Традиција даље казује, да је досељавање ишло или у малим фамилијама или задругама, без реда, како је ко стигао. Земљиште је било пусто, није припадало никоме. По њему је било дугога лутања и бирања места згодних за чување и негововање стоке. Најзад су се на угодним местима заустављале по 2—3 или више фамилија и заснивале село. Примера ради наводим фамилију Грбића, која је још са неким фамилијама, које су се растуриле по Омољу, дошла из Рамне Сенице. Пре то што ће се зауставити у Жагубици Грбићи су становали у Ждрелу (срез млавски). Због јакога ветра напусте Ждрело и дођу у Крепољин. Пошто им се ни ту не допадне, дођу у Суођ, поред Млаве, испод Жагубице, где је данас жагубички атар истог имена. Одатле отидну у старо селиште Камидовац, изнад Жагубице, одатле у Преграде, изнад Камидовца, а одатле чак у Слатину (Црна Река). Али се ни ту не задрже, но се врате и населе се у садањој Жагубици. Ту се здруже још са неким фамилијама из Рамне Сенице и оснују Жагубицу. Тако су лутале и све друге фамилије, које су дошле да населе пусто Омоље.

✱

Мешовито становништво Омоља: нешто староседелачко још више досељено: српско са далеког југа и румунско са севера из Угарске и придошло српско и румунско из ближих и даљих области (Ресаве, Крајине, Црне Реке), кад се нашло у Омољу, од почетка XVIII века па до данас, развијало је своја насеља кроз интересантне фазе, које ћемо даље заједно са узроком који их је изазивао пропратити.

Својом одстрањеношћу од саобраћаја и својом затвореношћу Омоље представља једну са свим изоловану област. Њу окружују планине, које се крупно разуђене спуштају у Жагубичку Долину. Ни она није велика, те цела област носи облик планински. Такво земљиште је било врло згодно за сточарску економију, и она је овде кроз сва времена била врло обилата, па је до некле таква чак и данас. Благодарени околности што се овде сточарство тако дуго одржало, ми смо у стању да промотримо његов утицај на процес развијања насеља у овоме крају.

У Омољу је у старије време, по општем тврђењу, сточарство било искључиво занимање становништва. Земљорадње до скора и није било, или ју је било у врло малој мери. Сејао се скоро једнако кукуруз (рум. кукурудз)¹ и то у малој количини: и најимућнији људи највише ако су га имали, да им буде довољно до Божића, после тога времена куповали су храну заједно са осталима у Ресави, Млави и Црној Реци и на коњима су је доносили у Омоље. Невештина у обрађивању

¹ Румуни у Крајини и Каравлашки Цигани зову кукуруз *порумб*.

кукуруза најбоље се види из тога, што су њиве за кукуруз оране тек од Спасова-дне, и што је кукуруз окопаван само један пут. Прашења није било све до 1870 године. Стрмнине (рум. марунциш) није никако било. У годинама оскудним храном донешено је чак из Видина, понекад чак и рђаво и угорело, просо, које се после млело и од њега је прављен качамак и мешен хлеб. Овакво је стање било до најновијих времена; до пре четрдесет година стрмнина се никако није сејала.¹ У старо доба имало је становништво нешто прихода и од продаје: меда, кожа од дивљачи и труда. Најглавнији пак приход и сав извор за живот била је стока, и то поглавито овце. Трговци, у раније доба Турци, понајвише из Видина и Ниша, а доцније домаћи, долазили су и куповали по Омољу: стоку, масло, вуну и коже.

Као главни извор опстанка, сточарска је економија условљавала целокупну судбину и кретање становништва. Ова је економија одмах у почетку одређивала, где ће се изабрати место за становање. Лутања после досељења нису ништа друго до пробања места, колико одговарају сточарској економији. Она је условљавала грађење лако покретних кућа, које су се могле без штете напуштати и градити на другоме месту нове. Она је одређивала да насеља буду састављена од неколико фамилија, како би се лакше браниле од зверова и лопова, али и да не буду велика, како би било довољно простора за стоку. Она је најзад учинила да се у насељима Омоља могу уочити промене, које се могу свести у неколико фаза, које су у следећем:

1. После доласка и изналажења угодног места за насељење по неколико фамилија саградило је, недалеко једна од друге, куће, и то је било *село* (рум. *саџу*). Земљиште је било пусто и заузимао је, како је ко хтео и колико је хтео, али су ипак сва села насељена у равници поред брда и то највише у Жагубичкој Долини. У то прво време куће су представљале и центар живота и центар економије. Око сваке куће био је велики заграђени простор, који се називао *чаир* (рум. *шаир*), са кога је скупљана храна у *сењаке* (рум. *царк*) за стоку преко зиме. Све остало земљиште било је слободно, свачије и ничије, и по њему је свуда редом сва стока из села пасла целог лета. Оно се чак није никако ни називало; име утрина дошло је доцније. Да се стока по томе земљишту не би ноћу расту-рала, градио је, где је ко хтео, *џирла* (рум. *џолошће*), која су

¹ За читав један крај Омоља има заслуга за сејање стрмнине Стеван Станковић, учитељ, родом из Прека, који је 1873 године постао учитељ у Милатовцу. Не верујући у разлог, који су му сељаци наводили, да стрмнина неће да роди у Омољу, он купи из Божевца (Стиг) јечменог семена и засеје 3—4 дана орања. Кад јечам врло добро успе, сељаци га стану молити да и њима да семена. Он им је (истина под тешким условима, да он да семена, а сељаци њиве и рад, па кад се обере он да извади семе, а остало да поделе) давао и од тог времена отпочне сејање стрмнине у Милатовцу и околним селима.

била ограђена трњем, грањем или и читавим деблима. Трла нису имала чак ни наслона, да се стока може склонити од непогода, само је за *чобане* (рум. *паркурар*) грађен мали *наслон* (рум. *шоблар*), под којим би се склањали од кише и ветра. Храна се чобанима доносила од куће, понајвише само брашно, од кога су градили качамак (рум. кољеш). На трлу се преко лета стока и музла, а млеко је ношено кући, ради прераде. У почетку су трла била стална, само ако су била на особито погодном месту, иначе је сваки помицао своје трло, где му се боље допадне. Преко зиме сва је стока терана у село кућама, да се исхрани храном са чаира око куће. Овакво је стање трајало све дотле, докле је по селима било мало кућа и довољно простора око њих за чаире. У то прво доба нису ни лисници сечени, јер је било довољно сена.

2. Деобом, грађењем нових кућа и множавањем стоке, чаири око кућа бивали су све мањи. Преко лета је стока и даље пасла по слободном простору изван села, али је за зиму храна са чаира око куће бивала многим недовољна, те су се морали за њу нарочито постарати. То су пак постизали заузимајући од слободног земљишта ван села. Такво заузето земљиште називало се *зават* (рум. *принсор*). Завати су ограђивани окрченим стаблима, грањем или чак и врљикама, да стока у њих не би улазила, те да се обезбеди сено за стоку преко зиме. Како је слободног земљишта било доста, није се пазило, где ће ко начинити зават, али су најстарији завати били у равници испод села и близу села, како би преко зиме сва стока била више или мање груписана око села. Завати нису никако напуштани, већ су остајали својина онога, ко их је заузео. Како су завати примили на себе улогу чаира и сењака око кућа, они су називани и чаирима; за разлику пак, кад је требало, називани су и *ограђама* (рум. *ограда*). На њима је сад преко зиме чувана и храњена стока. Бригу око ње водили су чобани, за које су грађене *колибе* (рум. *кољибе*), у којима су становали и лети, док су пасли стоку око завата по слободном земљишту, а нарочито зими, док се стока у заватима хранила. Само имућнији људи имали су и око кућа чаире и на њима хране за стоку. Они су стоку, пошто поједе храну са завата, терали и кућама, обично пред крај зиме, да је до пролећа исхране храном са чаира око кућа. Они пак, који нису имали чаира око кућа, нису стоку никако ни дотеривали кућама, већ су је држали на заватима. Они су ту држали и судове за млеко, које су ту прерађивали, па су ту држали и сир и масло, односећи кућама само онолико, колико кад треба. Имућнији људи, са чајирима и код кућа, имали су судове за млеко и израђевину од њега и код кућа, или су их са завата носили кућама, чим крену стоку са завата.

3. Становништво се и даље множило и делило, стоке је бивало све више. Простори око кућа почињу да се врло сушавају, или да са свим ишчежавају. Уз то долази и нешто зем-

љорадње са сејањем кукуруза. Равнија и угоднија земља испод села, у колико је остала незаузета заватима, заузима се за земљорадњу, па чак и завати, намењени првобитно искључиво сењацима за стоку, почињу се делимично обрађивати, а само делимично остају и даље чаири. Због тога се данас у Омољу под чаиром разуме, не само чаир око куће и чаир у пољу, већ чак и ограђена њива. Стока је и даље лети пасла по слободној земљи ван села, а кад се покосе завати и дигне усев са њих, и по њима. За зиму пак завати нису били довољни. Због тога су се морали тражити нови завати. Како их више није било могуће наћи у пољу, крчена је шума даље од села, по брдима. На њима су сад грађене колибе, као оно раније у пољским заватима, и они постају главно боравиште стоке преко зиме. У пољу су необрађени чаири и даље кошени, али је ретко на њих зими дотеривана стока, већ је храна са њих или дотеривана кући, да се њоме хране коњи и волови или је продавана. Само су још богатији људи имали колиба и у брду и у пољу, и зими хранили стоку и тамо и тамо. На тај начин земљиште се потпуно издвоји: 1. на оно у равници испод села и око села, које је било заузето, приватно, испуњено њивама и ливадама, обрађено и намењено сену за кућну потребу; то се земљиште назива *синор* (рум. *к'мџу* или *џлај*), и 2. на оно *у брду* (рум. *'н ђал*).¹ које је било заједничко, на коме је пасла сва сеоска стока, на коме је могао захватити колико је ко хтео и где је ко хтео; то се земљиште назива *уџирина* (рум. *уџирина*). Овако издвојено земљиште одвајано је једно од другог *царином* (рум. *царина*), т. ј. оградом, преко које стока лети није могла улазити у синор. Тек кад се са синора дигне усев и здене сено и тулузина, могла је стока да пасе широм целог синора. На тај начин брда постају центар сточарства, а синори центар земљорадње.

Понеки сељаци, принуђени тескобом у селу и у пољу, подизали су на овим заватима у брдима на место колиба за чобане, праве куће, те су у њима почели стално становати. Тима кућама, макар биле и ћерамидом покривене, остало је име колибе. Овакви завати имају сем куће и чаир за сено преко зиме, па неки чак и чаир за нешто земљорадње.

Сад села почињу да раде на обезбеђењу што више простора према другим селима, да би стока имала што пространије паше. Почињу поједина села као целине полагати права на извесне просторе, на којима им стока пасе и одбијати околна села од њих — јављају се границе *аџарима*. У Омољу се

¹ Реч *ђал* (у румунском књижевном језику се изговара *деал*, пише се *deal*, и значи *Anhöhe, Hügel, colline, coteau*) је по свој прилици словенска. L. Şaineanu мисли да је постала од *дѣлѣ*. У нас *дел* и *дијел* значе брдо, брег (Вук С. Караџић, Српски Рјечник код речи *дијел*). У таквоме је значењу и у околини Соко Бање. М. Ђ. Милићевић, Годишњица Н. Чукића књ. XXIV, стр. 125) и врло често се употребљавају са придевом: Будин дел, Високи дел, Јелови дел, Рашин дел, Дути дијел.

границе јављају само између села и села; према планинама остајало је без граница, јер тамо на далеко није било села. Борба и распре око атара из почетка XIX века, о којима има у Државној Архиви врло много помена, поникле су понајвише због сточарске економије; јер у земљорадничкој економији, из појмљивих разлога, што је земља за обделавање приватна својина, коју појединац може имати где хоће, ње нема, сем кад је због шуме и сличних користи.

4. Даљим множењем становништва, а нарочито јачим увођењем земљорадње, зиратна земља постаје све потребнија, а синори постају све тескобнији. Да би се синор проширио најзад се и села помичу са првобитних места у равници ка планинама. Због тога у Омољу ниједно село није на старом месту, на коме је насељено. Првобитно у равници, раширена, са пространим чаирима око сваке куће, она се сад збијају у тескобе, у клисуре или њихове почетке, добијају дугуљаст или јајаст облик, са кућама збијеним (30—40 метара једна од друге), са тесним улицама, од којих главна иде уз поток или реку, а споредне, једна или две, ретко кад више, иду упоредо с њом. Стара села постају селишта (рум. саљиште или саљишче), која се још добро памте и која не треба мешати са селиштима од села из времена пре расељења. У Омољу свако село има селиште у равници, из кога је пресељењем постало садашње село. Заселака и издвојених гомила кућа у Омољу нема. Једини изузетак у том погледу чине села: Суво До, у коме су куће тако збијене, да за нове нема више места, те су поједине породице почеле да се насељавају у синору испод села и образовале су засебан крај, под именом *Мало Селце*, и Рибаре, које је због другојачег облика земљишта имало другојачу еволуцију.

5. Како ни све ово није могло да појача синор, почели су се обрађивати и завати у брдима. Раније намењени искључиво чаирима за храну стоке преко зиме, они почињу делимично постајати њиве, као год оно у пољу. На њима живи и по који члан фамилије, колико стоке ради, толико и ради чувања летине, која се ту прибрала и сместила. Многи сељаци, због тескобе, чак напуштају село и настањују се на тим заватима, на њима граде куће (које се на оваквим заватима увек зову колибе) са копевима и стајама за крупну стоку и живину; на њима засађују поврће и подижу друго газдинство.

6. Процес се међу тим ни ту не зауставља. Кома год ни ови завати нису били довољни и за земљорадњу и за сточарство крчио је планину даље од овог завата, на згодном месту и заузимао нове завате само за стоку преко зиме, а дотеравао ју је у стари зават само пред крај зиме, да утроши храну са њега. И ко зна докле би се из старих завата јављали нови, да се није законом о попису земљишта од 1884 године стало на пут произвољном заузимању земљишта. Тада је пописано: које је земљиште приватна својина, које је сеоска,

те је општа заједница, коју појединац не може заузети, које је државно. Али то је у исто време био узрок, те је сточарство у Омољу од тада ударило назад. Нема више слободне земље, која се може заузимати и обезбеђивати стоци потребна храна.

Из свега реченог види се, да се данас у Омољу, сем села у коме су збијене куће са малим авлијама, могу још разликовати: 1. *синор*, у пољу, у коме су њиве и нешто ливада, 2. утрина и завати *у брду* за сточарство и земљорадњу, и 3. завати још даље у планини само за сточарство преко зиме.

Како за завате у брдима нису згодна сва места, већ само она, која су у падинама и заклонима од ветрова, која нису камењар, која су близу воде, и како су овде места са оваквим условима, због крупних планинских огранака, мала, то се завати нису могли груписати, већ су се разбили на далеко, тако да често пута завати једнога села захватају у пречнику и до четири сата. Завати близу села су најстаријих и најјачих фамилија, даљи су дошљака и сиромашнијих људи. Због тога села у Омољу са метрополном збијенога типа и са колонијама врло размакнути представљају једну специјалну врсту типова насеља, која се може назвати *салашким типом*.

Све догде ја сам нарочито избегавао реч *салаш*, која у нашој администрацији и литератури о Источној Србији има значење планинског завата за сточарство. Реч међу тим у Источној Србији има много пространије значење. Она, поред планинских завата за сточарство, означава још и трло са колибом у брду и у пољу и груписано имање у брду и у пољу, било оно наслеђено, купљено или окрчено, служило оно сточарству или земљорадњи, или и једном и другом.¹ Ја бих према томе рекао, да прву употребу имена салаш треба тражити у оно доба, кад су се ван села почели заузимати завати за чаире, па се после преносила и на све оно, што је њихову улогу на себе примало. Реч је маџарска и сва јој се значења у главном односе на привремено борављење,² какво је првобитно било и у Омољу у трлима и чаирима ван села. Од Маџара су је примили Румуни и донели у Источну Србију (*Salaş* = *Aufenthaltort*, *Wohnung*,³ *demeure*, *domicile*, *habitation*, *logis*⁴). У македо-румунским речницима, који су ми на расположењу

¹ Види о значењу салаша и у Љ. Јовановића, Млава (Насеља Српских Земаља II, стр. 272—273).

² *Szállás* 1. насељење, настањење, застој, застанак, борављење, државање (кад се ради тога иде на извесно место), 2. место где се неко привремено настани на дуже или краће време, 3. привредна стаја у пољу (обори, торови, јагњила), 4. раније је употребљавана реч и у смислу насеобине, отуда имена места: *Ujszállás*, *Fülöpszállás* и т. д. *A magyar nyelv szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették* Cručov Gergely és Fogarasi János. Ötödik kötet. Pest 1870, стр. 1015.

³ L. Şaineanu, Dictionar româno-german, Bucureşti, 1889.

⁴ F. Damé, Nouveau Dictionnaire roumain-français, Bucarest, 1905.

те речи нема.¹ Иначе се у многим другим крајевима Српских Земаља речи салаш и салош употребљавају у значењу коша, у коме се држи кукуруз у клиповима.²

У Омољу имају Срби и своју реч за салаш; то је *биџољина* или *обиџољина*, која је изведена од *обиџаџи* = *habitare* и *обиџель* = *habitatio*³ и која значи веће имање ван села у опште. Да ли је српска реч донесена у Омоље, са значењем салаша, па се у том значењу очувала и до данас, или је прост превод речи салаш, тешко је тачно одредити.

Овај правилни процес развоја насеља није изведен у читавоме Омољу подједнако у свима селима, ни у истој мери, ни у истом облику. Велика села са смањеним простором за земљорадњу а са пространим брдима поред себе извела су процес до краја. У њима се тачно разликују *синор* и *брда*. У синору је зиратна земља са нешто пашњака за најнужнију сточну храну код куће, у брдима су завати првобитно само за стоку, сад пак за сточарство и земљорадњу, или чак само за земљорадњу, и завати само за стоку (Жагубица, Лазница, Осаница, Крупаја, Близнак, Влаоле). Мања села са мало брда имају синор за земљорадњу и брда са заватима само за чување стоке преко зиме (Изварица, Суво До). Село Рибаре, због велике разуђености својих брда и због долина у њима, развило се у мале (засеоке) као нека села у Звижду, о чему ће одмах бити реч. Ове пак мале имају своје салаше за стоку. Село Сиге, због оскудице у зиратној земљи, претворило је сву бољу земљу у брдима у ораницу, сточарство и завати за стоку сведени су на врло малу меру.

*

Процес развоја насеља, чија је зависност од економије, из наведенога, тако очевидна, не изводи се свуда на један начин. Облик његовога развоја зависан је од облика земљишта. Као доказ за то, ја ћу навести један пример сличне еволуције, која је, због места на коме се изводила, нешто другојача. Тај је пример из Звижда, у коме је становништво исте економије, као и у Омољу, а исте је старости, и исто тако по језику српско и румунско, и старином из истих области из којих је и у Омољу. Сва је разлика у облику земљишта, које је истина и тамо и тамо планинско, али је у Звижду разуђеније, са нижим брдима и са мањим, али чешћим долинама, згодним за образовање насеља. У тако малим долинама, у којима су првобитно постајала села, нису се могла

¹ M. Mihaileanu, Dicționar macedo-român, București 1901 и J. Dalacmetra, Dicționar macedo-român București 1906.

² Насеља I, стр. XV, XVI, CXXIV, 62, 65; II, 20, 22, 227, 471, 620, 1146; III, 264, 318, 589, IV, 250, 321; V, 46, 349; VI, 87, 94. Само у Херцеговини салаш значи „две сохе, које држе једну гредицу,“ на коју „је набацано толико шуме да чува од кише“ (Насеља VI, 53).

³ Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских II, 182.

развити велика насиља, тим пре, што је поред куће било свакоме потребно доста простора за исхрану стоке преко зиме. Због тога чим је једна долина (првобитно село) постала тесна, издвајањем из ње образовало се у суседним долинама на згодним местима по неколико завата за стоку преко зиме и чинили чисто сточарске станове. Временом, деобом и придоласцима са стране и ови су завати постајали делови села, напуњени издвојеним или придошлим становништвом. Оно је даље из истих разлога за стоку преко зиме заузимало, на сличан начин, нове завате у суседним долинама, и тако даље, док је од једнога села постало по неколико заселака, који се овде зову *котун* (рум. *котун*.¹) Сваки котун даље има и својих завата за стоку преко зиме. — Од њих су неки чак отишли даље, добили су куће и постали заметак нових котуна. Ови завати за стоку преко зиме или заметци нових котуна, називају се у Звижду салашима. На тај начин у Звижду имамо: 1. *село* (рум. *салу*), првобитно насеље; за тим 2. *котун* (рум. *котун*) првобитно један или више салаша за стоку, доцније услед тескобе у селу напуњени издељеним из села и придошлим становништвом и најзад 3. *салаш*, појединачни зават за стоку преко зиме, али гдешто већ насељен издвојеним породицама из села и котуна. Синора читавога села овде нема, већ је земља за земљорадњу поред и око села и котуна.

За сваки се котун зна, коме селу припада, и ако сваки носи засебно име, понајвише по месту у коме је. Њихов број и величина су различити: најмање котуна има Буковска (4), највише има Каона (10); најмањи број кућа у котуну може бити око 10, а највећи (Раденка, котун села Дубоке) 270 кућа. Котуни су остали у вези са селом: сматрају се као сеоски салаши, кад ко иде из котуна у село каже, да иде у село, а кад иде из села у котун, каже да иде у Комшу (име једног котуна села Нереснице) или како се већ зове, или да иде на салаш; даље котуни са селом имају исту заветину, о њој сви долазе у село, и за време заветине, или се смештају код пријатеља и родбине, или имају у селу своје *кљешове* само за заветину и у њима ноћивају.

Салаши немају засебних имена, и зову се по имену људи чији су.

Има примера да се котун развио у село. Церемошња, за коју почетком XIX века још није било утврђено, да ли је котун или село, помиње се 1818 и 1819 године као село са 7 кућа,² 1820 и 1822 се не помиње, већ се јамачно сматра као котун,³ а 1821, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827 и даље опет се по-

¹ *Cotun* или *catun* = hameau (F. Damé, Nouveau dictionnaire romain-français). Catun = Weiler (L. Şăineanu, Dicţionar romano-german).

² М. Петровић, Финансије и установе II, 469, 511.

³ Ibidem, 551, 576, 586.

миње као село.¹ Данас је село са 60 кућа и 73 пореске главе самих Румуна. За њу се зна да је у почетку била салаш фамилије Клаћишоња из Кучајне, који су били Срби, као и остали становници Кучајне. Насељавањем неких Клаћишоња из села у салаш и придоласком Румуна: Вајгароња из Злота (пре више од 90 година), Патроња из Осанице (пре 80—90 година), Јеноња из Буковске (пре више од 80 година), Лацкоња из Буковске (пре 70 година), Предоња и Бузоња из Буковске (пре 50 година), од салаша се развио котун, па онда засебно село. Интересантан је случај са Раденком, која се и на месту и у администрацији (и ако има чак и засебну школу) непрестано сматра као котун села Дубоке и с њом има исту славу — да у ствари није један котун, већ се састоји из 4 велика засебна котуна, који се као год код села називају општим именом Раденка, али поред тога и сваки носи засебно име: Понор (20 кућа), Вукосава (30 кућа), Кључата (100 кућа), Дерезна (120 кућа).

Помињем најзад и за Звижд, да се ни у њему нису сва насеља подједнако развијала. У планинским селима, која су поникла у долинама између изуђених планинских огранака или на почетцима клисура, које се свршавају у мале долине, процес је ишао правилно, као што смо га пропратили (Вољуја, Дубока, Каона, Турија, Буковска, Кучајна). У селима, која се својим зиратним земљиштем спуштају у веће долине, згодне за земљорадњу и која се наслањају на брда згодна за сточарство процес је ишао као у Омољу: села су се збила, испод њих је синор, котуна нема, већ има растурених салаша, али само за стоку преко зиме, јер такви салаши у Звижду нису дошли до земљорадње или су дошли врло ретко (Кучево, Мустапић, Љешница, Сена, Ракова Бара, Церовица). У селима пак у равницама, са мало и то ниских брда, преовладала је земљорадња, стоке је нестало, салаши за стоку, некада издвојени од села по равници и брду, данас су разорани и имају их само имућнији људи (Мишљеновац 10—15 салаша, Српце 10 салаша). У овим последњим селима ће салаша ускоро са свим нестати и за коју десетину година биће само успомена од њих, а доцније ни то. Земљорадња руши салашки тип насеља.

*

Кроз процес салашких насеља са локалним варијацијама изгледа да су прошла многа наша насеља, али су се променом облика економије салаши (и ако су се тамо називали другојаче: трла, колибе, појате) на њима или угасили, или су се као развијени очували у засеоцима, катунима и џематима, као деловима села. О томе налазимо доста података, и ако нису свуда довољно објашњени, и у до сад прикупљеној грађи о насељима Српских Земаља. Процес је, као што сам поме-

¹ Ibidem, 578, 588, 590, 593, 596, 599.

нуо, обустављен или уништен преласком из сточарске у земљорадничку економију. Народа је бивало све више, потребе су повећаване, па је где што и поред услова за сточарство народ „увидео, да са својим примитивним сточарством није у стању одржати конкуренцију, другој много производнијој грани народне привреде — земљорадњи“.¹ Негде пре, а негде после, земљорадња је у многим областима потисла сточарство, стара еволуција насеља је прекинута и заборављена, те ју је тешко истражити и рестаурирати. Гдешто се тај прелаз из сточарства у земљорадњу још није сасвим завршио, па ни облици салашких насеља ту нису са свим угушени. Као пример наводим Пек, где је у равници земљорадња са свим потисла сточарство и уништила салаше, али по ивицама равница, испод планинских огранака још траје и нешто сточарства, а са њим и нешто салашких насеља.

Процес развијања и напредовања салашких насеља обустављен је гдешто и наредбама, које су одвеле у корист земљорадње. За село Рипањ вели пок. Милићевић, да је 1813 године имало само 40 кућа „па се и онда бројало у велика села у Шумадији. У старије време било је око Рипња неколико заселака, које је све Турчин, рипањски спахија, саселио у Рипањ. Отуда је Рипњу дошао онако велики атар, да му данас завиде сва околна села“. Ови су засеоци имали засебна имена, а данас су на њиховом месту њиве и ливаде.² Обустављање процеса стварања салашких насеља и тиме идеје на руку опадању сточарства још се боље види из прописа и наредба од ослобођења Србије па до данас: 21 марта 1836 године, № 783, пише Исправничество Окружија Београдског Совету: „По рапорту старешине среза Туријског, Окружија Београдског, Г. Капетана Миленка Катића од 19 т. м., № 43 Исправничеству овом учињеном, дознало је Исправничество, да су многи људи из неких села поменутог среза почели своје куће, на чистим местима и воћем обсађене имајуће, остављати и под планину, или у саму внатраност њену насељавати се, тамо гору наново опустошавати и тим село по све разчлењеним чинити. Који поступак и само Исправничество не налазећи за уместан, но управ за опште пагубан, со тим више, што по поступку ових могу и многа при планинама друга лежећа села подражавати, усуђује се Високославни Управитељни Совет покорно за наставленије молити, како му ваља сад у овом предмету поступити, коме би могло и у подобним случајевима следовати“. 10 априла 1836, № 663 А. спровео је Совет ово питање Кнезу Милошу са мишљењем „да се забрани премештање ово с једног места на друго, без допуштења власти“. 17 априла, № 1395 одговорио је Кнез Милош Совету, да је о исељењу речених села извештен од надлежног војног ко-

¹ Ј. Ердељановић, Доње Драгачево (Насеља I, 68).

² М. Ђ. Милићевић, Из својих успомена (Годишњица XIV, стр. 68).

манданта и да је већ наредио Исправничеству Окружија Београдског, „да људима из старих својих села исељавати се забрани и да већ исељене на стара своја места из шума врати“.¹ — 22 априла 1836 године, № 1105 опет пише Исправничество Окружија Београдског Совету: „У Срезу Туријском, по извештају Г. Капетана Миленка Катића од 18 т. зактевао је Новак Арсенијевић из Прогореоца (а и више би их других зактевали), да му се дозволи у шуми свога села луг за кућу сећи, но он му допустио није, док овдашње Исправничество за наставленије не упита“. 30 априла № 863 А одговорио је Совет, да се луг за куће и кора за покривање кућа може „реченим људима допустити. но у честини шуме и под надзиранијем надлежног шумара, и то колико се види да је неопходимо нужно потребујемом“.² У оба се ова случаја истина не помиње разлог за исељавање у шуму, али је тешко претпоставити, да је био из земљорадничких потреба, нарочито у оно време, кад је земље за земљорадњу било и у равници довољно.

Оваквих случајева исељавања из села у шуме морало је бити у доба Кнеза Милоша, а и доцније све до увођења претежно земљорадње, много више. То је био један од битних разлога за многе прописе противу тога. Први је указ од 8 марта 1837, № 811 којим Кнез Милош наређује, „да се села у једно збијају и ушоравају“,³ на основу кога је Совет издао наредбу „свима исправничествима и свима војним командантима“, у којој се вели, како је Кнез „приметио да народ много сам себи шкоди тим, што села нису ушорена и у једно збијена, већ цео атар једног села заузели су људи истог села кућама и зградама својима, тако да нити имају као што треба њиве, ни ливаде, ни испуст, ни шуме, већ испречили су једни другима просторе на велику штету општествену и поособену“. Због тога се препоручује, да се народу ова штета објасни и да се нагони, да се села збију и ушоре.⁴ Ова наредба није свуда подједнако примљена. Равни крајеви у којима је била могућна промена економије, и у којима је земљорадња већ у велико била отпочела, примили су је како тако. Међу тим остали су подаци, да је у Срезу Рачанском, у Округу Ужичком, народ одговорио „да није кадар височајшу ову заповест, због неудобног местоположенија, врлети и велике своје сиротиње у дејство привести“. Исто је тако и са Срезом Азбуковачким, у Округу Подринском, у коме „народ на то никако не пристаје“, среском пак старешини тако „је одговорио, кад је указ прочитао, да не сме ни описати, и к тому, кад је зачео толковати

¹ Државна Архива. Државни Савет 1836 године.

² Држ. Арх., Држ. Савет 1836.

³ Зборник закона и уредаба, књ. 30, стр. 175.

⁴ Државна Архива. Држ. Савет 1836.

указ, да га није хтео ни слушати“.¹ По извештају пак Јованче Спасића, полковника и команданта подринског Азбуковчани моле, кад другојаче не може бити, да би Кнез благоволео „у толико милост указати им, да се у мале састављају“.² Ко у овоме не би познао молбу за насеља онаква, каква су у Звижду — за котуне.

Случајеви исељавања из села у шуме и стварања салашких насеља нису ни после овога престали. Морало их је бити врло много кад је њих ради издаван читав низ наредаба: 28 августа 1848,³ 29 септембра 1859,⁴ 8 децембра 1859,⁵ 6 марта 1862.⁶

PLITKI KRŠ OKOLICE GENERALSKOG STOLA U HRVATSKOJ.

PREDJEL OKO LEŠĆA
od D. Gorjanovića, Zagreb.

U ovoj crtici mislim izbliže istaknuti neke faktore, koji će nam osvijetlati hidrografijske prilike plitkoga krša spomenutoga kraja. U prvom odsjeku ove rasprave⁷ napomenuo sam već one momente, zbog kojih moramo da okoliš Generalskog stola pribrojimo plitkom kršu. Kao takove pak spomenuo sam prisutnost otvorenih vodotoka: rijeka i potoka. Sada treba da te momente prikazemo u njihovu međusobnom odnosu i prama hidrografiji cijelog tog predjela. Ja se ne ću upuštati u kritiku postojećih nazora o hidrografiji krša, već ću u kratko reći, kako okolnosti, koje postoje u našem prijedjelu, govore u prilog onoj teoriji, koja suponira temeljnicu vodu (Grundwasser) u prijedjelima krša.

Rekao sam već, da plitki krš protiču rijeke Dobra, Mrežnica i potok Globornica. Ti su vodotoci udubeni u tu valovitu ploču krša tako, da teku većinom u klancima više manje strmih pristranaka. Pri tome opažamo, da je u vijugastom dolu obala rijeke ili potoka u pravcu udara tekućice strma, dok je protivna obala niska i da tu stvara naplavinski poluostrv. To se redom mijenja cijelim tijekom tekućice. Gdje je pravac vodotoka upravan, vidimo

¹ Ibidem.

² Држ. Арх. Кнежевска Канцеларија, Нахија Шабачка 1837.

³ Зборник закона и уредаба IV, стр. 163.

⁴ Збор. зак. и уред. XXX, стр. 474.

⁵ Збор. зак. и уред. XII, стр. 106.

⁶ Збор. зак. и уред. XV, стр. 87.

⁷ *Dr Karlo Gorjanović: Plitki krš okolice Generalskog stola u Hrvatskoj* (Глас Српске Краљ. Академије LXXXV стр. 44—51.)